

Еволюційні корені нашого зв'язку

Поведінку домашніх тварин ніколи не можна розглядати без контексту їхньої еволюції та екологічної ніші. Еволюційні механізми прискіпливо відбирали найпристосованіших тварин, формуючи їхній вигляд та особливості поведінки. Селекція дозволила тваринам дещо адаптуватися до життя з нами, але в часовому вимірі вона — ніщо порівняно з тисячоліттями природного відбору.

У XIX сторіччі естонський зоопсихолог та філософ Якоб фон Ікскуль увів термін «умвельт». Пізніше цю концепцію розвинув і дорацював Томас Себеок. Умвельт — специфічне світосприйняття тварин, викликане особливостями їхнього біологічного розвитку: середовищем, у якому вони живуть, особливостями сенсорного сприйняття інформації, соціального устрою тощо. Умвельт прямо впливає на процеси комунікації тварин та взаємодії із зовнішнім середовищем. Умовно кажучи, якби наша кішка навчилася розмовляти українською, нам все одно важко було би її зрозуміти, оскільки кішка бачить цей світ не так, як ми: велику частину її світу зай-

має запахова комунікація, кішки не такі соціальні, як ми, мова їхнього тіла й те, що для кішки «гарно» і «погано», може дещо відрізнятись від нашого «гарно» і «погано».

Насправді сприйняття тварин крізь призму «людського умвельту» зіграло і продовжує грати з людьми поганий жарт. Одним із прикладів цього може бути дзеркальний тест. Теоретично, за допомогою цього тесту вчені планували вивчати самосвідомість у тварин: наскільки добре вони усвідомлюють і відокремлюють себе від інших. Дзеркальний тест¹ полягає у тому, що експериментатори непомітно для тварини наносять кольорову позначку на її тіло таким чином, щоб тварина не могла помітити її без дзеркала. Після цього, відповідно, тварині пропонують заглянути у дзеркало. Якщо вона, помітивши позначку, намагатиметься доторкнутись до неї на своєму тілі, це означатиме, що тварина усвідомлює, що саме себе вона бачить у дзеркалі. Люди починають проходити цей тест тільки у дворічному віці. Дзеркальний тест успішно пройшли тільки декілька видів тварин: азійський слон, шимпанзе, бонобо, орангутанг, пляшконосий дельфін, косатка, сорока. Деякі тварини, зокрема восьминоги, мурахи, скати-рогачі, проходять цей тест умовно: їхня поведінка змінюється поруч із дзеркалом, і це не схоже на звичайну комунікацію з іншими представниками свого виду. Інакше кажучи, вони роблять щось дивне і нетипове, але немає чіткого підтвердження, що вони вивчають себе. Проте класичний тест з позначкою на тілі вони провалюють. Є тварини, з якими все складно: горили, наприклад, агресивно реагують на своє відображення, і тільки деякі з них проходять тест. Але вони уникають дивитися в очі своєму відображенню у дзеркалі, тож не мають достатньо часу та бажання для того, щоб детально його дослідити. Фретки демонструють явну зацікавленість

дзеркалом, а також проводять біля нього більше часу, після того як на них нанесли мітку. Проте кількості даних недостатньо для того, щоб зрозуміти, проходять фретки дзеркальний тест чи ні.

На прикладі горил ми можемо побачити, наскільки цей тест антропоцентричний. Для людей досліджувати себе і своє тіло, вивчати міміку інших людей за допомогою візуальної інформації — типова історія. Ми маємо гарний кольоровий зір, та в нас відносно погано розвинуті інші органи чуттів. До того ж людям властиво дивитись в очі під час спілкування. Можливо, інші тварини не здатні проходити цей тест, тому що власне відображення не має для них такої ваги, як для нас?

Опосередковано ця гіпотеза підтверджується. У 2017 році Олександра Горовіц² розробила «запах-вий дзеркальний тест», який успішно пройшли собаки. Суть цього тесту така: собакам пропонували дослідити власний запах і власний запах із деякими змінами. Собаки вивчали модифікований запах набагато довше, ніби намагались розібратися, що з ним не так. У 2023 році провели експеримент³ на півнях, також урахувавши їхню природну поведінку. Річ у тому, що реакція півнів на хижаків на самоті та в присутності інших птахів відрізняється: на самоті півні завмирають, тоді як у групі починають активно попереджати своїх товаришів про небезпеку. В експерименті півням демонстрували макет хижого птаха, а в іншій частині вольєра, який півні могли бачити, розташовували або іншого птаха, або дзеркало, або іншого птаха за дзеркалом — так, що півень там був, але експериментальні тварини бачили тільки своє відображення. Це потрібно було для того, щоб унеможливити сприйняття сусіда за допомогою інших органів чуттів. Півні завмирили, коли бачили своє відображення, і активно попереджали про небез-

пеку, коли поруч був справжній півень, що свідчить про те, що птахи чітко розділяли, справжня тварина перед ними чи вони бачать себе.

Сподіваюсь, я переконала вас у тому, наскільки важливо розуміти особливості біології тварини, якщо ми хочемо зрозуміти, що вона відчуває. З домашніми тваринами важливо ще й розуміти процес та вплив селекції, який вони проходили поруч з нами.

1.1. Як одомашнення впливає на тварин?

Дещо згодом ми розглянемо біологічні особливості собак, котів та фреток, а також як відбувалося їхнє одомашнення, а в цьому підрозділі поговоримо про людський вплив на тварин.

Упродовж свого розвитку люди сильно впливали на тваринний світ планети і все ще продовжують це робити. Використання тварин і співпраця з ними дали змогу людям стати тими, ким вони є зараз. Як ми впливали на них, так і вони впливали на нас. Деяких тварин ми одомашнили свідомо для отримання певних ресурсів, інші одомашнились самостійно.

Розберімося з тим, яка різниця між прирученою та одомашненою твариною. Одомашнення — це тривалий процес селекції, завдяки якому тіло та розум тварини проходять певні зміни для того, щоб призвичаїтись до життя поруч з людиною. Зокрема, це може бути зміна у зовнішньому вигляді (поява плям, виразних брів та інших особливостей, збільшення або зменшення в розмірах, форма хвоста тощо), зміна в роботі внутрішніх органів (адаптація до певної дієти, зменшення наднирників, як наслідок — більш розвинута толерантність

до стресу), зміна у поведінці (інфантилізація*, зниження агресивної поведінки, дружність та розуміння людських емоцій). Більшість одомашнених рослин і тварин мають спільні риси. Це явище називають «синдромом одомашнення». Проте за допомогою селекції ми не можемо змінити природу тварини кардинально, хоч можемо «прикрутити» і зменшити певні реакції (наприклад, ті чи ті прояви територіальної, мисливської поведінки, прояви конкурентної поведінки стосовно представників інших видів), чи розвинути інші, до яких тварина і так схильна[†]. Усі ці зміни закріплені генетично й мають здатність передаватися з покоління в покоління.

Приручені тварини, своєю чергою, генетично та фенотипово лишаються дикими. Ми можемо приручити конкретну особину і зробити її більш толерантною та прив'язаною до людини, але її дитинчата, якщо не займатися ними окремо, здичавіють. Природно, що ці тварини не матимуть потреби спілкуватися з людиною так сильно, як одомашнені тварини. Зазвичай вони прив'язуються до конкретних людей, які їх виховували, але з підозрою ставляться до чужинців. Тоді як домашні тварини можуть відносно легко міняти своїх основних опікунів і більш довірливі до всіх людей.

Ті, хто ніколи не мав справи з прирученими тваринами, часто не можуть оцінити, НАСКІЛЬКИ терплячі

* У цьому контексті — збереження твариною дитячих рис, як-от залежність від інших (людини), грайливість, цікавість. — Тут і далі прим. авт.

** Прикладом може послугувати мисливська поведінка собак, коли за допомогою селекції мисливський ланцюжок Пошук — Вистежування — Підкрадання — Переслідування — Захоплення — Вбивство — Розчленування — Споживання вдалося скоротити й зупинити на моменті «переслідування», що привело до того, що пастуші собаки вистежують і ганяють хатніх тварин, проте не вбивають їх.

до нас домашні улюбленці. У мене є досвід спілкування з прирученими дикими тваринами, і попри те, що ті могли любити почухування й людську увагу, були готові співпрацювати під час дресирування, вони все ж не терпіли того, що сприймали за потенційну загрозу: наприклад, коли потрібно було дати ліки, зафіксувати чи вичесати. Навіть приручена дика тварина не витратиме свого дорогоцінного часу і десять разів не попереджатиме про свої наміри, а відразу буде переходити до захисту. Тимчасом як переважна кількість собак чи котів у схожих випадках, навіть із найскладнішим характером, подаватимуть нам спочатку якісь попереджувальні сигнали і тільки потім пускатимуть у хід зуби. Моя кобила (а коні теж одомашнені), навіть коли Perezбуджена чи виказує мені якесь своє незадоволення, дуже обережна з тим, щоб не зачепити мене. Вона демонструє свою реакцію на відстані, одночасно показуючи свої емоції і намагаючись не вступати в пряму конфронтацію. Одного разу вона відмахнула задніми ногами іншого коня, але по дотичній дісталася і мені. Це не був серйозний удар з наміром нашкодити, але коли вона усвідомила, що зробила, то негайно почала демонструвати мені сигнали умиротворення, намагаючись таким чином продемонструвати, що вона «не хотіла сваритися» і прагне мене заспокоїти, щоб я не розвивала цей випадковий конфлікт.

Переважна кількість одомашнених тварин:

- трав'яні чи всеїдні, тож прогодувати їх доволі нескладно;
- можуть швидко розмножуватись;
- це соціальні види, для яких важливо спілкуватися з представниками свого виду, а отже, людина може відносно легко стати частиною їхньої комунікативної системи.

У цьому переліку є винятки. Зокрема, ми знаємо аж трьох домашніх хижаків: собак, котів і фреток. Але перші два одомашнилися самі, різними способами призвавшись до обмеженої можливості людей годувати їх м'ясом, а третій через розміри потребує не так уже й багато, саме тому їх і одомашнили. Ще є винятки серед видів, яких відразу одомашнювали як декоративних (наприклад, хом'яків, які не є соціальні) не з практичною метою, а задля простої радості від спілкування.

Тепер, маючи загальне уявлення про те, як одомашнення впливає на тварин, поговоримо про нашу історію співіснування із собаками, котами і фретками.

1.2. Одомашнення собак

Наша спільна історія тягнеться вглиб сторіч: людство ще не мало сільського господарства, а собака вже став нам вірним другом. Це відбулося приблизно між 40 та 20 тисячами років тому⁴.

Саме в той час у Євразії за здобич почали конкурувати два дуже схожих види: сірі вовки і протособаки. Вони мали спільного предка, тож були дуже близькі генетично, мали схожу соціальну структуру та манеру полювання. Однак в одного із цих видів з'явилася важлива перевага: у них вистачало сміливості та зухвалості наблизитись до найуспішніших мисливців на мегафауну тих часів — людей.

Групи людей часто лишали після полювання і розділення великої здобичі непотрібні рештки — їх і знаходили та поїдали протособаки. Вони йшли за людськими групами, перебуваючи десь поблизу і харчуючись рештками їхньої їжі. Перевагу отримували найсміливіші особини, які не боялися підійти ближче до люд-

ських стоянок, щоб відшукати і вкрасти найсмачніші шматки. Також у пригоді ставали спокій та приязність: агресивних особин люди проганяли. Дружнє ставлення було важливе не тільки стосовно людей, а й одне до одного: агресія всередині групи створювала зайву метушню. А наймиліші особини з виразними, дуже жалісливими бровами отримували більше їжі — люди не могли витримати такої атаки замилюванням. А втім, не витримують і досі. У собак навіть з'явився спеціальний м'яз — *levator anguli oculi medialis*, який допомагає їм робити «бровки хаткою». Проте у деяких порід (наприклад, хаскі) цей м'яз дуже недорозвинутий⁵. А у вовків цього м'яза немає взагалі.

У якийсь момент із нав'язливих паразитів, що крутяться десь поряд і харчуються на смітниках, протособаки стали повноцінними учасниками розвитку людської спільноти. Вони почали сприймати стоянки людей і смітники поруч із ними як власну територію й охороняти її від чужинців. Достеменно невідомо, чи гавкали протособаки так само, як гавкають наші зараз, але якісь голосні, сигнальні звуки вони видавали. Для людей це виявилось дуже корисним, вони активно підтримували гавкіт протособак, розвиваючи в них це вміння. Часом, коли опікуни скаржаться мені на гавкіт своїх собак, я думаю, що це якась дивна еволюційна іронія.

Так стосунки собак і людей стали взаємовигідними. Протособаки почали допомагати людям у полюванні, спати поруч, зігріваючи своїм теплом, народжувати і ростити цуценят прямо посеред людських таборів. Пізніше вони посприяли одомашненню інших сільськогосподарських тварин, оскільки люди почали використовувати собак для того, щоб утримувати цих тварин разом чи охороняти від хижаків. Що далі, то більшали і міцнішали наші зв'язки із собаками.